
Илму статья

УДК 398.5

DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-1-55-138-146

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОРНУ ГИТЧЕ ЖАНРЛАРЫ: АЛГЪЫШЛА, ТИЛЕКЛЕ, ЫРЫСЛА

Берберланы Абуюсуфну жашы Бурхан

Гуманитар тинтиулени Институту – «Федерал илму ара «Россей илмуланы академиясыны Къабарты-Малкъар илму арасы» Федерал кырал бюджет илму махкемени филиалы, Нальчик шахар, Россия, burhan_berberov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5417-8144>

© Берберланы Б.А., 2022

Къысха магъана. Къарачайлыла бла малкъарлыланы кёлден чыгъармачылыкъларында алгъышла, тилекле, ырысла уллу жерни аладыла. Бурунгу адам кесини жашау халын тапландырыча ол заманда жюрютюлген тейрилеге табына, тегерегинде адамланы эм да табийгъатда бола тургъан ишлени эсге ала, жашауун игилендирирге кюрешгенди. Заман оза баргъаны бла ол байламлыкъ сёз байлыкъга кечгенди, аны бла бирге кёлден чыгъармачылыкъны жанрларына къошулгъанды. Аны себебинден кёп тюрлю ауруулары тейрилерине саулулкъну сакълар ючюн, киштике, жукъусу татлы болур ючюн, жилиннга тилек халда, андан хата жетмез ючюн, айтылгъан тилекле жаратылгъандыла.

Шимал Кавказда жашагъан таулулары кёлден чыгъармачылыкъларында уллу жетишимге аланы алгъышларын санаргъа боллукъду. Ала бек уста, магъаналары терен, кимге, не зат бла байламлы айтылгъанларына кёре къуралгъандыла: сабий туугъанда, той баргъанда, жангы юй ишлегенде, битим жыйгъанда, чепкен басханда, кийиз ургъанда, адамны жолгъа ашыра чыкыгъанда эм да жашауну башха тюрлю халларына тийиншли.

Халкъ, жашауну тюрлене баргъан чагъында, кёп тюрлю затлагъа тюшюне, аны саулугъуна заран жетмезча, «болдурмазгъа» керекли ишлени да тохташдыргъанды. Кёлден чыгъармачылыкъны ишин бардыргъан адамла кёп тюрлю ырысланы жыйгъандыла: ауурлугъу болгъан тиширлугъа отха къарамазгъа, геуорге кюн уллу ишни башламазгъа, кечегиде юй тюбюн сыйпамазгъа, дагъыда аны кирик башха затланы ангълатыргъа кюрешгендиле. Муслиман динни алгъандан сора, ырысланы магъаналары жашаудан къорай барадыла. Алай бюгюнлюкде да аланы бир къауумлары озгъан заманны ышанларын халкъны эсине салгъанлай турадыла.

Баш магъаналы сёзле: къарачай-малкъар фольклор, мажюсюлюк ийнаныула, алгъышла, тилекле, ырысла, суратлау-ачыкълар онглары

Цитата этерге: Берберланы Б.А. Къарачай-малкъар фольклорну гитче жанрлары: алгъышла, тилекле, ырысла // Вестник КБИГИ. 2022. № 4-1 (55). С. 138–146. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-1-55-138-146

Original article

SMALL GENRES OF KARACHAY-BALKAR FOLKLORE: WISHES, PRAYERS, TABOO

Burkhan A. Berberov

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center

of the Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia, burhan_berberov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5417-8144>

© B.A. Berberov, 2022

Abstract. Good wishes, prayers and taboos occupy an important place in the spiritual culture of Karachays and Balkars. Ancient man, for the purpose of ontological comfort, instinctively built special socio-normative relations with the supreme deities, surrounding people and objects of nature. Over time, these relationships began to take shape in all sorts of verbal formulas or folklore genres. For example, there were prayers addressed to the deities of various diseases for pardon and mercy; to a cat with a prayer for healthy sleep; to a snake with a spell text about not causing evil.

Good wishes are the highest form of communicative culture among the North Caucasian highlanders. These are finely crafted ritual microtexts, the content of which varies depending on the addressee. Good wishes can be timed to the birth of a child, to a wedding, to building a house, to harvesting, to making new clothes, to seeing off on a long journey.

As a result of repeated observations of the state of the world, the people have determined for themselves a number of «categorical imperatives» that guarantee their security. Folklorists have recorded numerous taboos forbidding a pregnant woman to look at a fire, take decisions on important matters on Tuesday, sweep the floor at night, etc. With the adoption of the Muslim religion, the popularity of taboo prohibitions has significantly weakened, but certain forms still remain in the public consciousness.

Keywords: Karachay-Balkarian folklore, pagan beliefs, good wishes, prayers, taboos, poetics, expressive means

For citation: Berberov B.A. Small genres of Karachay-Balkarian folklore: good wishes, prayers, taboo. Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2022; 4-1 (55): 138–146. (In Karachay-Balkarian). DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-1-55-138-146

Научная статья

МАЛЫЕ ЖАНРЫ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ФОЛЬКЛОРА: БЛАГОПОЖЕЛАНИЯ, МОЛИТВЫ, ТАБУ

Бурхан Абуюсуфович Берберов

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, burhan_berberov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5417-8144>

© Б.А. Берберов, 2022

Аннотация. Важное место в духовной культуре карачаевцев и балкарцев занимают благопожелания, молитвы и табу. Древний человек в целях онтологического комфорта инстинктивно выстраивал особые соционормативные отношения с верховными божествами, окружающими людьми и объектами природы. С течением времени эти отношения стали оформляться во всевозможные словесные формулы или фольклорные жанры. К примеру, появились молитвы, обращенные к божествам различных заболеваний о помиловании и милосердии; к кошке с мольбой о здоровом сне; к змею с заклинательным текстом о непричинении зла.

Высшей формой коммуникативной культуры в среде северокавказских горцев являются благопожелания. Это тонко разработанные ритуальные микротексты, содержание которых варьируется в зависимости от адресата. Благопожелания могут быть приурочены к рождению ребенка, к свадьбе, к строительству дома, к уборке урожая, к изготовлению новой одежды, к проводам в дальнюю дорогу.

В результате многократных наблюдений за состоянием мира народ определил для себя целый ряд «категорических императив», гарантирующих ему безопасность. Фольклористами зафиксированы многочисленные табу, запрещающие беременной женщине смотреть на огонь, предпринимать решение важных дел во вторник, ночью подметать пол и др. С принятием мусульманского вероисповедания популярность табуированных запретов значительно ослабла, но определенные формы все еще сохраняются в народном сознании.

Ключевые слова: карачаево-балкарский фольклор, языческие верования, благопожелания, молитвы, табу, поэтика, экспрессивные средства

Для цитирования: Берберов Б.А. Малые жанры карачаево-балкарского фольклора: благопожелания, молитвы, табу // Вестник КБИГИ. 2022. № 4-1 (55). С. 138–146. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-1-55-138-146

Къарачай-малкъар фольклорну гитче жанрларында алгъышла, тилекле, ырысла энчи жерни аладыла. Ала халкъны бурун замандан келген адетлерин белгилей, алагъа тийишлисича бола, аланы энчиликлери бла байламлы жумушланы ачыкълагандыла.

Алгъышланы юслеринден белгили алим Хаджиланы Т.М. былай айтады: «Алгъышны да сёз устала, эсли, акъыллы адамла – алгъышчыла айтып болгандыла. Кесин да, жырныча бир формада угъай, хар сёз уста кесинден бир зат къошуп, къурашдырып, назмугъа ушатып айтханды. Бир алгъыш кёп тюрлю айтылгъаны да ол себепденди. Халкъда тюбеген алгъышланы тийишдирип къарасакъ, аланы бир бёлек къауумгъа юлеширге боллукъду:

I. *Табынуу алгъышла* – мажюсю дин бла байламлы адетледе тюбеген алгъышла, жал барыула, тилекле;

II. *Урунуу бла байламлы алгъышла* – ууучулукъ, малчылыкъ, жерчилик, дагъыда ала кибик;

III. *Юйюр жашау бла байламлы алгъышла* – тойда, къурманлыкъда, сабий туугъанда, дагъыда аллай башха къууанчалада этилиучю алгъышла» [Хаджиева 1988: 15].

Къарачай-малкъар фольклорда алгъышла магъаналарына, кеслерини къуралыу онгларына кёре, бир айтымдан башлап, рифмасы болгъан назмугъа ушап, уллу чыгъармагъа дери жетишедиле эм метафораны, эпитетни, семиртиуню, тенгешдириуню, къайтарыуну, эриклеу сёзю терен хайырланадыла.

Белгили лингвист Башийланы С.К. кесини «Благопожелание как лингвокультурный феномен» деген илму ишинде алгъышла бла байламлы къолайны сегиз къауумгъа юлешеди. Аланы санында 1) – «халкъны жашаууна узакъ ёмюр» («*биологическое долголетие этноса*»), 2) – «саулукъ» («*здоровье*»), 3) – «тукъумну айныуу» («*продолжение рода*»), 4) – «халкъны ырахатлыгъы» («*благополучие этноса*»), 5) – «бирикмеклик – халкъны бирлиги» («*единство, согласие народа*»), 6) – «ырысхы къолайы» («*материальный достаток*»), 7) – «халкъны мамырлыкъ жашауу» («*мирное сосуществование народа*»), 8) – «огъур, насып» («*счастье*») [Башиева 2015: 393–400].

Кёп санлы тизгинлери болгъан алгъышланы «Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле» [Алгъышла 1997] деген хрестоматия китапда кёрюрге боллукъду.

Мында кёргозтюлген алгъыш чыгъармаланы кеслерини энчиликлери бардыла. Сёз ючюн, халкъгъа аталгъан («*Малкъар алгъыш*»), юйню иесине жораланнган («*Юйде къууанч болса этилген алгъыш*», «*Бу юйден алгъыш кетмесин*») [Алгъышла 1997: 296–298] эм башхала.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы жашауда энчи магъаналары болгъан аш-суулары бардыла. Алагъа «*жора боза*», «*ишилик*», «*жалбауур*», «*айран*» эм башхала саналадыла. Халкъ ала бла байламлы алгъышла къурагъанды. Адетде бола келгенича, тамада къолуна аякъны алып, анда болгъан хант бла быллай алгъышны айтханды:

Жалбауур а тап бишгенди, кызарып,
Келди аллыма, суумайын, тузланып.
Жалбауурну къолгъа алама, къууана,
Сёз айтама, сизни бла жубана.

[Алгъышла 1997: 303].

Биз ангылагъаннга кёре, къарачай-малкъар алгъышланы кёбюсю тойла бла байламлыдыла. Аланы арасында *«Келин келген, кыыз чыкъгъан эм башха иги мурад бла жыйылгъан жерде айтылгъан алгъышла»*, *«Келинни юйге кийире туруп айтылгъан алгъышла»*, *«Келин келгенде айтылгъан алгъышла»*, *«Киеу аякъны кётюргенде айтылгъан алгъышла»* [Алгъышла 1997: 305–310] деген кёлден айтылгъан чыгъармаланы кёрюрге боллукъду.

Сабий туугъаны бла байламлы да кёп тюрлю алгъышла бардыла [Алгъышла 1997: 317–319]. Былайда жангы туугъан жашчыкъгъа аталгъан алгъышладан бирин юлгюге келтирейик:

Бу сабийчик иги жаш болуп, тенглерине
баш болсун,
Атасын, анасын ыразы этген жаш болсун,
Харам ишге боялмасын,
Аман этип, адамладан уялмасын.
Кыйынлыкъдан, аурууладан сакълансын,
Жашауунда халал кыйын ашасын.
Сау ёссюн а бу жашчыгъ`а саламат,
Бир Аллахха болсун жаны аманат!
[Алгъышла 1997: 318].

Ишчилеге аталгъан алгъышланы китапны урунуу бёлюмюнде кёрюрге боллукъду. Ала алай бошдан берилип къалмай, хар ишчиге энчи айтыладыла: жерчилик бла кюрешгенлеге (*«Жаз башында сабан тойда айтылгъан алгъыш»*), кийиз усталагъа (*«Кийиз ургъанда алгъыш»*), миллет кийимлени тикгенлеге (*«Чепкен басханда алгъыш»*), уучулагъа (*«Жаш биринчи уугъа барса айтылгъан алгъыш»*), бичен хазырлагъанлагъа (*«Биченнге чыкъгъанда алгъыш»*) [Алгъышла 1997: 319–324].

Къарачай-малкъар алгъышлада чам-лакъырда да уллу жерни алады. Сёз ючюн, юлгюге быллай кысха алгъышланы келтирирге боллукъду:

«Бууаз къатын жонгурчхаладан басхыч ишлеп, аны бла кёкге минип, анда эрине кёрпе тон этгинчи, жаша»; *«Эки бюрче отуннга барып, андан эки юй агъач келтиргинчи, жаша»*; *«Сенгирчке эки къайын кзурукъдан кюрес этип, анга да эки къара чибин жегип, ырандан гебен тюшюргюнчю, къарт болма»* [Алгъышла 1997: 324] эм башхала.

Къарачай-малкъар алгъышланы суратлау энчиликлерине Локъяланы Жаухар бла Ёзденланы Фатима «Алгъыш (благопожелание) в фольклоре и литературе карачаевцев и балкарцев: специфика жанра, таксономия, поэтика» [Локъяева, Узденова 2021: 247–259] деген илму ишлеринде «Алгъышла адамланы араларында халны тюзетирге, кючлерге да болушадыла. Ол затла уа къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны бу жанрыны бюгюнлюкде да айныууна, адабиятха да киргенине себеплик этедиле» дегендиле. Аны хайырындан окъуучу ала бла хар заманда шагъырей болуп тургъанын белгилегендиле.

Башында айтылгъан оюмланы эсге ала, алгъышла битеулей да къарачайлыланы бла малкъарлыланы дуниягъа кёз къарамларын ачыкълайдыла. Ала узакъ ёмюрледен бери бир тёлюден башхасына айтыла, жашауну кёп тасхаларына тюшондюргенлей турадыла.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы мажюсюлюкню заманында кзуралгъан кёлден чыгъармачылыкъларында кесича айырмалы *«тилекле»* деген жанрны да энчи магъанасы барды. Алада адам бла табийгъатны терен байламлыкъларын кёрюрге боллукъду. Дунияда болгъан затла, кёп тюрлю ауруулагъа деричи, жанлары болгъанча кёргозтюлюнедиле. Сёзню кючюне базынып, жаныуарланы, хайыуанланы келечилери бла да ушакъ бардырыгъа жарагъанды, бир бирге къажану болмай, мамырлыкъда жашау этерча. Жарсыугъа, ол мажюсюлюк бла

байламлы айтыула кеси заманында тынгылы жазылмагандыла, аны себепли, аланы санлары алай кѣп тѳюйюлдѳюле.

«Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле» деген китапха «Эмина киргенде этилген тилек», «Тѳюймек тешген тилек», «Жукъу тилекле», «Тейри! Тейриден тилегим» эм да башхала къошулгандыла. Аланы барысыны мурдорларын да хыйны-халмашгъа ийнаныулукъ тутады. Бир талай ѳмюрнѳю мындан алгъа Кавказда жашагъан таулуланы «эмина», «халер» дегенча ауруула, бек уллу жаулары болгандыла. Доктор болушлукъ эм дарманланы болмагъанлары себепли, халкъ мажюсюлѳюк тилеклени аурууну сыфатына тѳюзюнлей айланып айтхандыла. Бу фольклор китапны жарашдыргъан адамла билдиргеннге кѳере: «Эмина киргенде, къатынла, сибиртгилени алып, аланы суугъа сугъуп, сибиртгиле бла сууну таргъа айландырып, чачып, былай айтхандыла:

Шуууй, шуууй, аман эмина, келме бери,
Тау башында жюрѳю сен.
Тау жели сени тенгизлеге кѳемсѳюн,
Тейринг сени, Кюн Тейриге берип, кѳюйдюрсѳюн!
Келме, келме, эмина, шуууй, шуууй,
Желле тарап, кюн къуууруп, гунч болгъунг!
Шуууй, шууулдама,
Аз да, кѳп да бу тарладан къарама!»
[Алгъышла 1997: 326].

«Бу тилекни битеу магъанасы аурууну хорларгъады – аны тохтатыргъа эм ѳчѳюлтюргеди» [Малкондѳюев 1996: 28], – дейди белгили фольклорист Малкъондѳюланы Хамит.

Анга ушаш назму халда къуралганды бюртѳюк аурууну Тейрисине айтылгъан, «Бюртѳюкден ауругъанда» деген тилек да:

Уммола, уммола келедиле.
Къайдан, къайдан келедиле?
Женгеришден келедиле.
Женгеришни неси бар?
Инжи тизер къызы бар,
Къабан атар улу бар,
Къабан къайдан атылыр?
Къызыл ташадан атылыр.
Къызыллары чыкъмасын,
Бизге ауруу жукъмасын!
[Алгъышла 1997: 326].

Тилек халда айтылгъан сѳзледе, аурууну хорлар ѳчѳюн, бир къауум лагъымланы да хайырланнгандыла. Сѳз ѳчѳюн, адамны ичегилери бла ауругъаны болса, ол заманда жюрѳюген адетдеча, багъыучу, бел бауун алып, аны ауругъанны къарныны ѳсѳюнде ары-бери айландыра тургъанлай, былай сѳзлени айтханды:

Бурундурдунг,
Бурундурдунг,
Бурутма,
Улутма!
Бу жазыкъны къурутма!
Тѳюймегинг тешилсин,
Саулукъ халынг келишсин.
[Алгъышла 1997: 326].

Таулула бек иги билгендиле, толу жукъу адамны саулугъуну мурдору болгъанын. Аны бла байламлы «Жукъу тилекледен» бир талайы сакъланнганды. Аланы магъаналары сабийге тынчлыкълы жукъу эм да ариу тюшле кёрюрюн излегендиле. Къартланы хапарларына кёре, жангы туугъан сабийни бешикке салырдан алгъа, биринчиден ары киштикни бёлегендиле. Ол жумушну бардырыргъа эркинлик тукъумда абадан тиширыугъа берилгенди. Аны бла бирге ол гитче жаныуарчыкълы айланып, тюш бла байламлы быллай сёзлени айтханды:

Сени кибик жукъучу болсун,
Сени жукъунг анга болсун,
Кёзлери сени кибик жютю болсун,
Жашау кюню жетили-жетили болсун, –
дегендиле.

Сора сабийни андан сора бёлегендиле.
[Алгъышла 1997: 327].

Биз башында сагъыннган китапда жыланлагъа аталгъан бёлюм беш тилекден къуралгъанды. Аладан бир тилекни былайда юлгюге келтирейик:

Уф жиян, куф жиян,
Тешигинге кир, жиян,
Тешигингден чыкъ, жиян.
Мен санга хата этмейме,
Сен да манга хата этме.
Созулмуч созгъун, жиян.
Созгъур, созгъур, созулгъун,
Уусуз болуп, сызгъыргъын,
Берген ууунгу бу харипден алдыргъын.
Уфу жиян, къуфу жиян,
Къуф жиян.

[Алгъышла 1997: 328].

Бу тизгинле адам бла сюркелип жүрюген жиянны арасында халла тынч болмагъанларын кёргюзтедиле. Адам жияннга кёп тюрлю кёзден къарайды: андан къоркъады, жал барады, жалынады, тилейди, къыйынлыкъл жетерге боллугъун эсге алады, къаргъыш этеди.

Былайда айтыргъа кереклиси, мажюсюлюкню заманында къарачай-малкъар тилекледе кёп тюрлю суратлау-ачыкълау мадарланы кёрюрге боллукъду, аланы санында тенгешдириуле, къайтарыула, семиртиуле эмда башхала. Ала бла бирге тауушну ушашлыгъын, эриклеу сёзню хайырланылгъанын да эслерчады (*шуууай, куф, Приишги, Хумашики, Хашики*). Андан сора, эски сёзле да аслам халда тюбейдиле. Бюгюнлюкде аланы магъаналарын ачыкълагъан алай тынч иш болмаз.

Тюшлени юсюнден айтылгъан бештизгинде уа жети кере «ж» таууш тюбейди. Ол къарачай-малкъар тилде «жукъу» деген сёз бла байламлыды.

Жукъла, бала, жукъу санга
Жукъу ананг бла ананг тилейди,
Женгериш деп уммо сютюн иеди.
Жукъу ананг жукъла дейди ийнандан,
Жер иеси келмесин санга къур ормандан.

[Алгъышла 1997: 327].

«*Ырысла*» деген ангылам дунияны башында кёп халкълада тюбейди. Узакъл ёмюрледен бери бир къауум адамны насыбы тутмай, абыныргъа тюшюп, аны

амалтын ала бирер тюрлю кыйынлыкыгъа, жарсыугъа жолугъа келгендиле. Аллай жарсыулу жашау сынам, халкъны эсинде сакъланып, аз-аздан ол ырысха айланып кялгъанды.

«Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле» деген китапда Шимал Кавказда жашагъан таулуну жашаууну кеп тюрлю чагъы бла байламлы кыркы ырыс берилгенди.

Алай бла мында жазылгъан «ырыслагъа» кёре, миллетни эсинде жангы туууарык инсанына, ол туугъунчусуна дери да, уллу сакълык болгъаны ачыкъланады, Терен сакълыкыгъа чакъырыуну, этилмезге керекли ишледе кёребиз. Ол да сылтаулары болгъан тиширыула бла байламлыды. Алада былай айтыладыла: «Бууаз къатын къояннга сейир этип къараса, айрыерин сабий табады» [«Алгъышла 1997: 330]. Башха тюрлюсюнде уа: «Бууаз къатын ёртеннге кьоркьуп, не сейир этип къараса, сабийни бир жери тамгъа болады» [Алгъышла 1997: 330].

Сакълык жангы тууарык сабийни атасына да буюрулгъанды. «Къатыныны ауурлугъу болгъан эркиши къабыр къазса, сабийи кыялулу тууады» [Алгъышла 1997: 332] Алай бла анга ёлген адамгъа къабыр къазаргъа жарамагъанды, ол алай этсе, аны сабийи сакъат тууаргъа боллукъ эди.

Сабий туугъандан сора да, абаданла неда этип, аны тынчлыгъын бузмазгъа кюрешгендиле. Аны жукъусу иги, битеулей кьоркьуусузлукъда болурча, кеп тюрлю хыйны-халмаша саналгъан ийнаныуланы хайырланнгандыла. Сёз ючюн, аны атасы бла анасы бешигини тешек тюбюне: «Сабий бешикде элгенмез ючюн, бёрю тиш салып болгъандыла» дейдиле [Алгъышла 1997: 331].

Гитчеликден окъуна абаданла сабийге от бла ойнаргъа кьоймагъандыла. Бара барып ол, билмей тургъанлай, бир жерде от тюшюрмез ючюн, халкъны оюму быллай ышанны къурагъанды: «Сабий кьолуна кесеу баш алып, тегерек айланса, анга тюпсий боллукъса дегендиле. Сабийни от бла ойнамазгъа юйретгендиле» [Алгъышла 1997: 331].

Аны бла бирге ауругъанны саулугъуна себеплик этер ючюн да, кеп тюрлю хыйны-халмаш ишле бардыргъандыла. Аланы санында: «Кёзю ауругъаннга эшек къан сюртселе, иги болады»; «Кёзюне акъ тюшсе, тиширыу сют бла жуудурадыла» дегендиле [Алгъышла 1997: 330].

Кавказны бурунгулу таулуларыны ышанларында ауругъан адамны юйюрюне ачыулу адамны келгени, ауругъанны халын андан да аман этерге боллукъду деп ийнаннгандыла. Аны себепли, ол кюйсюзлукден сакъланыр ючюн, босагъаны тюбюнде не болса да бир темир затны букъдургъандыла: «Таякъсынган (ауругъан) адам, юйге аман адам келсе, тюрленген этеди. Алай болмаз ючюн, босагъа тюбюне темир саладыла» [Алгъышла 1997: 330]. Жашауда болгъан кеп тюрлю ишлени чурумларын да ангыларгъа кюрешгендиле: «Бичакъны бурну ёрге айланса – мал ёледи», «Бетинг кичисе, жилигъан этесе», «Эки адамны ортасы бла от ётдюрген аманлыкъ жоралайды», «Кечегиде юй тюбюн сыйпаргъа жарамайды», «Гура терекге кьонса, кыш къаты болады», «Тауукъ кьумда жууунса – кюн бузулады» [Алгъышла 1997: 330–332].

Къарачай-малкъар халкъ «онг жаны» бла «сол жанына» да уллу магъана бергенди. «Онг жаны» бек игиге саналгъанды, «сол жаны» уа, аманнга. Аланы юслеринден быллай ырыслада кёрюрге боллукъду: «Бурнунгу онг жаны кичисе, сюйген адамынг келир, сол жаны кичисе, сюймеген адамынг келир», «Онг къулакъ чуулдаса – иги хапар, сол – аман хапар», «Кишитик онг аягъы бла бетин жууса – кюн иги болады» [Алгъышла 1997: 332].

Кёлденчыгъармачылыкъны тарыхындатинтиу-излемишлеболдургъандан сора, ырысланы кёбюсю хар кюнлюк жашаудан кете барадыла. Алай болгъанлыкыгъа, аланы бир къаууму бюгюн да жүрютюледиле. Бусагъатда «ёлмөсюз ырысладан» бири, чючгюрген адамны сыртындан къагъаргъа кереклисиди: «Ёлген адамны

юсюнден айта тургъанлай, адам чючкюрсе, чючкюргенни аркъасындан къагъадыла» [Алгъышла 1997: 332]. Адетдеча, сыртындан къакъгъандан сора да, аны жанында болгъан адамладан бири: «Ол бери къайтхынчы, сен ары барма» дерге керекди.

Аны бла бирге таулула ыйыкъны ичинде болгъан кюнлеге да, бирер тюрлю кёзден къарайдыла. Аланы арасында да «насыплылары» бла «насыпсызлары» бардыла. Алайды да, геуюрге кюн насыпсыз кюннге саналады. Бу кюнде адамла узакъ жолгъа атланыргъа, улуу ишни башларгъа ашыкъмагъандыла. «*Бурун ыйыкъны кюнлеринде жолгъа чыгъаргъа жарашиханы, жараишагъаны болгъанды. Кёп тукъумла геуюрге кюн жолгъа чыкъмагъандыла*» [Алгъышла 1997: 331].

Халкъда жюрютюлген белгили ырысланы, энчилери да бардыла. Аланы халкъны бир тукъумуну келечилери тутадыла. Сёз ючюн, бу китапда былай айтылады: «*Биттирланы ырыслары: малны онг жан сюегин кемирирге жарамайды, тукъум тап анга ушагъаны себепли*» [Алгъышла 1997: 332].

Былайда чертирге кереклиси: къарачай-малкъар фольклорда болгъан алгъышланы, тилеклени, ырысланы энчиликлерин эсге алып, алагъа тийишлисича илму кёзден къаралгъаны, халкъны узакъ ёмюрлени мындан алгъа жашау халын, дуниягъа кёз къарамын ачыкъларгъа себеплик этеди.

Хайырланылгъан ишлени тизмеси Список источников

Хаджиева 1988 – *Хаджиева Т.* Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары (нарт эпос, миф эм жашау-турмуш поэзия) (Народное поэтическое творчество балкарцев и карачаевцев. Нартский эпос. Мифологическая и обрядовая поэзия). Сост., вступит. ст. Т.М. Хаджиевой. Нальчик: Эльбрус, 1988. 304 с.

Башиева 2015 – *Башиева С.* Благопожелание как лингвокультурный феномен // Национальные образы мира в художественной культуре. Материалы Международной научной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения литературоведа, философа, культуролога Г.Д. Гачева (1929–2008). 24–26 октября 2014 года. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых (ООО «Полиграфсервис и Т»), 2015. 732 с.

Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле (Пожелания, легенды о нартах, сказки, песни, загадки) 1997 – *Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле.* Къарачай-малкъар фольклор жыйымдыкъ Педколледжни окъуучуларына. Китапны хазырлагъанла: Биттирланы Т.Ш., Габаланы А.Б. (Пожелания, легенды о нартах, сказки, песни, загадки. Хрестоматия по карачаево-балкарскому фольклору. Для студентов педколледжа. Составители: Биттирова Т.Ш., Габаева А.Б.). Нальчик: Эльбрус, 1997. 344 с.

Локъяева, Узденова 2021 – *Локъяева Ж., Узденова Ф.* Алгъыш (благопожелание) в фольклоре и литературе карачаевцев и балкарцев: специфика жанра, таксономия, поэтика // Кавказология. 2021. № 3. 2021. С. 247–259.

Малкондуев 1996 – *Малкондуев Х.* Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 1996. 272 с.

References

HADZHIEVA T. *Malk»arlylany bla k»arachajlylany halk» poeziya chyg»armachylyk»lary (nart epos, mif em zhashau-turmush poeziya) (Narodnoe poeticheskoe tvorchestvo balkarcev i karachaevev. Nartskij epos. Mifologicheskaya i obryadovaya poeziya)* [Folk poetry of the Balkars and Karachais. Nart epic. Mythological and ritual poetry]. Sost., vstupid. st. T.M. Hadzhievov. Nal'chik: El'brus, 1988. 304 p. (in Karachay-Balkarian).

BASHIEVA S. *Blagopozhelanie kak lingvokul'turnyj fenomen* [Well-wishing as a linguocultural phenomenon]. IN: Nacional'nye obrazy mira v hudozhestvennoj kul'ture. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 85-letiju so dnja rozhdenija literaturoveda, filosofa, kul'turologa G.D. Gacheva (1929–2008). [National images of the world in artistic culture. Proceedings of the International Scientific Conference dedicated to the

85th anniversary of the literary critic, philosopher, culturologist G.D. Gacheva (1929–2008). October 24–26, 2014]. 24–26 oktjabrja 2014 goda. Nal'chik: Izdatel'stvo M. i V. Kotljarovyh (ООО «Poligrafservis i T»), 2015. 732 p. (in Russian)

Alg'yshla, nart tauruhla, zhomak''la, zhyrla, elberle (*Pozhelaniya, legendy o nartah, skazki, pesni, zagadki*) [Wishes, legends about narts, fairy tales, songs, riddles]. Hrestomatiya po karachaevo-balkarskomu fol'kloru. Dlya studentov pedkolledzha. Sostaviteli: Bittirova T.SH., Gabaeva A.B. Nal'chik: Jel'brus, 1997. 344 p. (in Karachay-Balkarian).

LOK''YAEVA ZH., UZDENOVA F. Alg'ysh (blagopozhelanie) v fol'klore i literature karachaevev i balkarcev: specifika zhanra, taksonomiya, poetika [Algysh (good wishes) in the folklore and literature of the Karachays and Balkars: the specifics of the genre, taxonomy, poetics]. IN: Kavkazologiya 2021. №3. 2021. P. 247–259. (in Karachay-Balkarian).

MALKONDUEV H. *Obrjadovo-mifologicheskaja poezija balkarcev i karachaevev*. [Ritual and mythological poetry of the Balkars and Karachais]. Nal'chik: Izdatel'skij centr «El'-Fa», 1996. 272 p. (in Russian)

Авторну юсюнден информация

Берберланы Б.А. – филология илмуланы доктору, кьарачай-малкьар фольклор бёлюмню таматасы.

Информация об авторе

Б.А. Берберов – доктор филологических наук, заведующий сектором карачаево-балкарского фольклора.

Information about the authors

B.A. Berberov – Doctor of Science (Philology), Head of the Sektor of Karachay-Balkarian Folklore.

Статья поступила в редакцию 27.10.2022; одобрена после рецензирования 15.11.2022; принята к публикации 16.12.2022.

The article was submitted 27.10.2022; approved after reviewing 15.11. 2022; accepted for publication 16.12.2022.